

Voorzitter: H. Sietsma (GroenLinks)

Namens de raad: J. Jones (GroenLinks), Bushoff (PvdA), J. Lo-A-Njoe (D66), T. van Zoelen (PvdD), M. Sloot (Stadspartij), H. de Waard (SP), I. Jacobs-Setz (VVD), F. de Knijff (S&S), J. de Haan (CDA), D. Ram (PVV)

Namens het college: K. Schuiling (burgemeester)

Namens de griffie: J. Spier

Presentatie onderzoek Lege plekken

00:21:50

Voorzitter: Goedenavond. Welkom bij deze beeldvormende sessie van de gemeenteraad van Groningen. Ik ben Hans Sietsma, plaatsvervangend voorzitter van de raad en vanavond uw voorzitter. Het zal vanavond gaan over het onderzoek lege plekken. Een onderzoek waar de raad in april vorig jaar toen heeft besloten. Dat ging over het handelen van de gemeente in de periode '40-'55 met betrekking tot Joodse eigendommen en het resultaat van dat onderzoek is in november vorig jaar opgeleverd. U kunt dat terugvinden in het raadsinformatiesysteem. In het vervolg daarop heeft het college besloten tot aanvullend onderzoek naar de omgang in de brede Groningse samenleving en de Joodse oorlogsslachtoffers tijdens en ook direct na de Tweede Wereldoorlog. Dat heeft geresulteerd in een boek dat in mei jongstleden is gepresenteerd, ook onder de titel Lege Plekken. De onderzoekers zijn vanavond in ons midden, hartelijk welkom professor Duijvendak en doctor Van der Poel. Zij zullen de resultaten van hun onderzoek nader toelichten en daarna is er ruimte voor een gesprek binnen de raad. Ik heb even nagedacht over hoe we dat gaan doen. Ik hoop niet dat u allemaal een uitgebreide woordvoering hebt voorbereid. Mijn voorstel zou zijn dat we gewoon met elkaar in gesprek gaan over de vraag wat nu? U kunt daar natuurlijk allemaal uw eigen invulling aan geven. Ik stel voor dat we dat doen nadat we de presentaties hebben aangehoord. Eerst hebben we een inspreker, de heer Jacobus, u ook hartelijk welkom. U hebt ongeveer drie minuten. U verklapte al dat u iets meer tijd nodig heeft. Dat gun ik u om uw bijdrage met deze raad te delen. Gaat uw gang.

00:23:49

De heer Jacobus (inspreker): Geachte burgemeester, wethouders en gemeenteraad. Ik ben Martijn Jacobus, kleinzoon van Bep Behr-Jacobs en Ephram Behr, arts en lector aan de Rijksuniversiteit van Groningen en als oorlogsheld gesneuveld op 14 mei 1940, en achterkleinzoon van Siemon Jacobs en Bella Stein, vermoord in Auschwitz op 1 juli 1944. In mei 2017 verzochten mijn zus en ik om een onderzoek naar de gedragingen van de gemeente Groningen in en na de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek ligt er nu, maar is eigenlijk veel te laat. De huizen van mijn familie zouden als een soort leidraad dienen. De beschrijving van wat mijn familie is aangedaan, is zoveel decennia later, met zo veel puzzelstukjes eigenlijk te ingewikkeld geworden. De voornaamste conclusie is dat het Gronings gemeentebestuur zich na de oorlog formeel, afstandelijk, afwachtend en koud heeft opgesteld. In de oorlog hebben burgemeester Tammens en zijn kameraden meegeholpen de Joden uit hun huis te zetten en hun bezit te roven. In het rapport staan vele voorbeelden van de laakbare houding van het gemeentebestuur, maar waarom niet in het

boekje Lege Plekken? Waarom vermeldt het boek niet klip en klaar wat er echt is gebeurd? Wordt er bijvoorbeeld beseft welke onrecht steekt achter een zin zoals "bij hun terugkeer moesten de Joden diverse kosten alsnog betalen"? Van die kosten hadden voorbeelden moeten worden gegeven. Zoals bij het huis van mijn grootmoeder: huur, was deze reëel, want het huis werd gewoond door een NSB-directeur van de Kamer van Koophandel minus kosten zoals rioolbelasting, grondbelasting enzovoort. Maar de grootste kostenpost van ruim 50% waren onderhoudskosten met inbegrip van het kippenhok, zijnde 900 gulden. Alsof mijn grootmoeder daarom zou hebben gevraagd. Zij zat ondergedoken. Het kippenhok. Of neem de foto in het boek van de Kraneweg, het gevorderde huis van mijn oom. Verraden door zijn eigen chauffeur en afgevoerd naar Bergen Belsen. Er wordt alleen vermeld dat het hier gaat om het kantoor van het Rode Kruis, niet tot het huis van mijn oom gestolen was in de oorlog. Niets valt er te lezen over de oproep tot verplichte registratie van de Joden door burgemeester Cort van der Linden. De Joden hebben de registratiekosten van één gulden per persoon zelf moeten opbrengen. Wat gebeurde er met de kosten voor het leeghalen van de huizen van Joden? Waarschijnlijk declareerde uw gemeente deze na de oorlog bij het LIRO-liquidatie saldo. Alweer bij Joden zelf. Zoals ik al in mijn opiniestuk van 17 mei aangaf: het boek vertelt minder dan het halve verhaal. Uw taak is juist om de naakte waarheid te geven. Dit is een morele en ethische verplichting naar alle slachtoffers van toen, waaronder mijn grootvader. Vrijwillig aangemeld als reserveofficier die sneuvelde voor zijn vaderland. En aan mijn grootmoeder, nicht van Aletta Jacobs en haar vermoordde familie. Aan alle Joden. Ik hoop dat u zich realiseert wat het met ons, Joden, doet te worden geconfronteerd met een verhaal waarin wij ons niet herkennen. Het onderzoeksrapport stelt dat naoorlogse restitutie merendeels volgens de destijds geldende regels is afgehandeld. Waren die regels ook moreel? Te laten betalen voor gemeentelijke heffingen en belastingen. Tot slot, voor ons betreft de gemeente Groningen samen met de landelijke regering een grote morele verantwoordelijkheid ten opzichte van het vastgoed van onze familie in Groningen, waar niets meer van over is, maar aan eenieder in gelijke omstandigheden. Alsnog excuses aan mijn moeder van 91 en mijn tante van 85, aan alle Joden. Wij hopen dat er alsnog adequaat zal worden gereageerd en er alsnog recht wordt gedaan. Namens de familie E. Jacobus-Behr, Abraham Behr, Jet Behr en familie Van der Reis uit Amerika. Dank u wel.

00:28:04

Voorzitter: Dank u wel voor uw bijdrage. Zijn er nog vragen aan de heer Jacobus? Dan moet u even terugkomen. Mevrouw Jacobs heeft een vraag.

00:28:16

Mevrouw Jacobs-Setz: Dank u wel, voorzitter. U zegt dat er heel veel dingen ontbreken in het boek en u geeft ook aan welke dingen u vindt dat ontbreken. Heeft u ook de kans gekregen om het aan de onderzoekers mee te delen en wat was daarop hun reactie?

00:28:32

De heer Jacobus (inspreker): Nee, helemaal niet. Ik heb dat rapport in een vroeg stadium gekregen omdat we daar ook in het begin bij betrokken zijn door verschillende mensen. Mijn familie hoeft niet genoemd te worden of het huis van mijn grootmoeder, maar wat heeft het voor zin om te zeggen van dit is gebeurd zonder echt duidelijke voorbeelden? Ik bedoel dat kippenhok, hoe bureaucratie en burgerlijk is dat omdat achter de komma te vermelden, dat dat 900 gulden heeft gekost? Ik heb ben daar niet in gekend. Ik was op de presentatie in de

synagoge. In de trein heb ik wat gebladerd en toen zag ik van ja, dit is een slap aftreksel. Voor de meeste mensen die niet de achtergrond weten van wat er in Groningen is gebeurd, heeft dit boekje geen enkele zin, nauwelijks.

00:29:28

Voorzitter: Iemand anders nog een vraag? Dat is niet het geval. Dank u wel. Er zijn nog twee schriftelijke inspraakreacties binnengekomen. Die hangen in het raadsinformatiesysteem onder de agenda en daar vraag ik nog graag even uw aandacht voor. Dat is een bijdrage van de heer Van Blankenstein over de woning aan de Kamplaan en een bijdrage van Ronny Naftaniel, die ook een aantal suggesties doet voor vervolg. Dan wil ik nu graag het woord geven aan professor Duijvendak voor een toelichting op het rapport Lege Plekken, wat vooral ging over het vastgoed. Wilt u vragen tussendoor of wilt u liever dat we die opsparen?

00:30:22

Prof. dr. Duijvendak: Als het kan, graag opsparen. Dat kan ik gewoon mijn verhaal doen en daarna uw vragen graag.

00:30:28

Voorzitter: Dan doen we dat zo. Gaat uw gang.

00:30:32

Prof. dr. Duijvendak: Dank u wel, meneer de voorzitter, dank u wel, dames en heren, voor de gelegenheid om het rapport nog toe te lichten. Ik zal heel kort het rapport willen presenteren hier en een aantal accenten leggen die wellicht het gesprek nog wat verder kunnen leiden. Laat ik allereerst zeggen: we hebben het rapport in een team gemaakt onder leiding van Stefan van der Poel en mij. Aldoende vorig jaar hebben we het onderzoek gedaan. Bij dit onderzoek hebben heel regelmatig allerlei kippenveld documenten op tafel gehad, onder andere ook documenten waar de heer Jacobus net aan refereerde waarin keurig tot in detail beschreven wat er aan inboedels werden weggevoerd uithuizen, opgeslagen en dergelijke. Er is waanzinnig veel materiaal nog te onderzoeken over de Tweede Wereldoorlog. Eigenlijk is het verbazend dat we 77 jaar na die Tweede Wereldoorlog nog steeds documenten tegen kunnen komen die eigenlijk de afgelopen periode door niemand zijn gezien. Het rapport. Ik moet even kijken. Ik heb een presentatie die op een of andere manier nu aan het werk moet gaan. Dit is altijd een interessant moment. Het rapport geeft zicht op de rol van de besturen in de huidige gemeente Groningen, laat dat wel zijn. Dat was de onderzoeksvraag waarmee wij aan het werk zijn gegaan. De feiten rondom ontvreemding en het rechtsherstel van het Joods onroerend goed in deze periode. Eventueel ook de inning van achterstallige belastingen, dat was een tweede onderzoeksvraag en de ontwikkeling in de huidige gemeente, dus het gaat over de verschillende deelgemeenten, de voormalige gemeenten eveneens, dat fungeerde als een soort van context in het rapport. Terwijl voor het boek, wat later uitgebracht is, kun je zeggen van wat aspecten van wat in het rapport context is, onderwerpen van onderzoek zijn in het boek. Het onderzoek levert vooral waarneming op, feiten, feitenrelaas en datgene wat er aan duiding en aan moreel oordeel kan worden formuleert. Dat is, denk ik, toch wel aan het bestuur, wat een afweging moet maken van enerzijds feiten, anderzijds ook emoties die nog steeds heel evident belangrijk zijn bij de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Ik wil kort aangeven wat de onderzoeksopzet is geweest. We hebben heel veel materiaal bekeken,

maar historisch onderzoek heeft altijd zijn beperkingen. Je kunt alleen maar die dingen bestuderen waar je ook gegevens over verwerft. Wij weten heel weinig over motieven van mensen. Er zijn allerlei zaken gebeurd waarvan we eigenlijk niet precies weten waarom die zijn gebeurd. Ik zal zo meteen een paar voorbeelden van geven. We hebben een aantal verschillende vormen van materiaal bekeken, de zogenaamde verkoopsboeken. Dat zijn de boeken die door de Duitsers opgezette administratie van de [onhoorbaar] vooral toen zijn opgesteld. Dat is een grote hoeveelheid materiaal voor heel Nederland, maar incompleet. Eén van de achttien delen ontbreekt, zeventien hebben we daarvan kunnen bekijken. Dat is een belangrijke bron die daar gedaan is. Een andere belangrijke bron gaat over de inventarisatie van gedwongen verkochte landbouwgrond en dat is iets wat we compleet hebben kunnen bekijken. Verder heeft het toenmalige gemeentebestuur in 1950 een lijst opgesteld, een overzicht gemaakt, van de door hen aangekochte panden van Joodse eigenaren. Daar zijn allerlei dossiers onder. Die aankoopgegevens van de gemeente Groningen hebben we ook kunnen bekijken. We zijn nog geccomplimenteerd omdat we de adressenlijst gecheckt hebben die op bevel van de bezetter zijn opgesteld in 1941 en 1943 aan de Joodse inwoners om daar een steekproef uit te trekken van een op vijf. Dat vult die andere bronnen aan. Tegelijkertijd heb je daarmee ook een inzicht in hoeveel mensen nu een eigen woning bezaten of huurder waren. Kadasterregistratie geeft natuurlijk het feitelijke complete beeld van wat voor woningen, wat voor prijzen, wat voor de gegevens daar aan eigendomsrechten waren gehecht. We geven een tamelijk compleet beeld, maar nooit een volledig beeld. We weten niet alles, met name over motieven van mensen. Toch komen we tot een aantal belangrijke bevindingen. De belangrijkste bevinding is, denk ik, dat het gemeentebestuur van Groningen bezit heeft gekocht van zowel Joodse eigenaren als van eigenaren die door de Duitsers werden gekenmerkt als vijandelijk bezit. In 1941 betreft dat het vijandelijk bezit wat op de markt werd gebracht door de bezetter [onhoorbaar] terwijl de soortgelijke organisatie [onhoorbaar] net om de hoek in de W.A. Scholtenstraat niet werd gekocht door de gemeente Groningen. Waarom de keuze gemaakt is voor het een en de keuze om het andere niet te kopen? Wij weten het niet. In 1942 kwamen grote hoeveelheden Joodse onroerend goed op de markt en de gemeente Groningen heeft daarvan gekocht. Van zeven verschillende eigenaren heeft de gemeente Groningen gekocht en van één eigenaar heeft de gemeente Haren gekocht. De reden? Dat weten we wel: stadsuitbreiding. Hier betreft het onroerend goed in de vorm van landbouwgronden, boerderijen, veel hectaren van verschillende eigenaren die gekocht werden om het toen in de discussie zijnde plan Berlage-Schut in daadwerkelijke uitvoering te kunnen brengen. Daarvan heeft de gemeente gekocht. [Onhoorbaar] heeft bij al deze percelen en panden ook weer plaatsgehad bij een minnelijke regeling maar wel op een manier die de gemeente in staat stelde om in bezit te blijven van deze landerijen, om het te gebruiken voor de stadsuitbreiding. In 1944 kocht het gemeentebestuur Groningen nog op aandringen van de bezetter bezittingen van de Nederlandse Israëlitische gemeente hier, van de Joodse kerk zullen we maar zeggen, of van het Oudeliedenhuis, het Joodse Oudeliedenhuis aan de Schoolholm, dus nog een hoeveelheid landerijen rond de begraafplaats van de Joodse begraafplaats. Reden? Onbekend, geen motivatie hebben kunnen vinden in de stukken hiervoor. In de hele periode van pakweg 1941 tot en met 1944 zijn er ongeveer 250 percelen en panden gekocht door particulieren, inclusief ook door de Kamer van Koophandel, van Joodse eigenaren. Reden? Waarschijnlijk winstbejag of het onderbrengen van mensen. 20

procent overigens van het Joods onroerend goed is niet verkocht in de gemeente Groningen. Ik denk dat wanneer je een moreel oordeel over deze situatie, over deze ontwikkeling, zou moeten maken, dat je daar een eigen, vaste waarde bij kunt gebruiken, maar dat het ook vanuit historisch perspectief belangrijk is om een context te zien. Als historici kijk je graag naar de omgeving en wat er elders op dat moment gebeurde. Daarom is het in mijn perspectief belangrijk om te vergelijken met plaatsen elders. Wat deed Groningen nou in vergelijking met Den Haag en Amsterdam? In vergelijking met Den Haag en Amsterdam kocht gemeente Groningen relatief weinig. Den Haag veel meer, Amsterdam veel meer in het kader van enerzijds Atlantikwall, anderzijds de stadsvernieuwing. Enkele panden, vergelijkbaar met dat van Groningen, werden Assen en Rotterdam en allerlei andere plaatsen gekocht. Enkele woningen, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven woningen of percelen werden daar door allerlei plaatsen gekocht, maar er zijn ook een hele groeiende reeks plaatsen die niet kochten. Gemeentebesturen die de verleiding konden weerstaan. Geen panden in Apeldoorn, Coevorden, Deventer, Eindhoven, Haarlem, Meppel, Zutphen en ik kan nog een tijdje doorgaan. Nu is er is natuurlijk een verschil in die plaatsen. Sommige plaatsen zijn groot met vele grote Joodse gemeenschappen met veel onroerend goed, zoals Amsterdam met 10 procent van de lokale bevolking Joods was. In Groningen was dat een twee á drie procent aan het begin van de oorlog, maar in Den Haag drie procent. In Assen twee en een half procent, Utrecht anderhalf procent, Rotterdam twee procent. Zo kun je de vergelijking nog preciezer maken, maar je hebt door de gemeente in een perspectief te plaatsen kun je het in een orde van grootte zien. De tweede onderzoeksvraag ging niet zozeer over het aanschaffen van panden of percelen, maar over de vraag van werd nou de terugkerende Joodse bevolking geconfronteerd met openstaande rekeningen zoals dat in Amsterdam gebeurde? Werden nou lokale heffingen die niet betaald waren tijdens de oorlog alsnog geïnd bij de Joodse terugkerende mensen? Wij hebben voor Groningen daar geen aanwijzingen voor gevonden. Het is waarschijnlijk, geen zekerheid, dat dat inderdaad tijdens de oorlog door de beherende instelling is betaald, die lokale belastingen en de erfpacht. Dat is anders dan in Amsterdam, anders dan in Den Haag en is anders dan in Leeuwarden is gebeurd. Tot slot, vraag naar de betekenis van het geheel, de duiding. De gemeente Groningen handelde conform de aanwijzing zoals de Rijksoverheid die naar de gemeentelijke ambtenaren, gemeentelijke bestuurders, had toegezonden in 1938. De aanwijzingen van uit 1937 door de regeling opgesteld op een strikt formeel en administratieve manier. Vanuit dat perspectief kun je begrijpen dat men percelen aangekocht die geschikt waren, noodzakelijk waren, in het proces van stadsuitbreiding. Voor de aankopen van na 1944 is dat heel duidelijk anders. Die zijn niet als te goeder trouw in die zin zeer te begrijpen. Ook op andere punten of in andere kwesties voerde de gemeente Groningen op een administratieve zin de verordeningen van de bezetter gewoon uit. Ook een punt van overweging is dat de aankopen, meeste aankopen, gebeurde in het begin van de oorlog door burgemeester Cort van der Linden en niet door de burgemeester die door de bezetter in 1943 aangesteld werd, P. Tammens. Dan nog een kort woord over het proces van rechtsherstel waar net ook aan werd gerefereerd door de heer Jacobus. In het proces van rechtsherstel had de gemeente eigenlijk geen directe rol. Zij was koper, maar het rechtsherstel werd aangekaart door de rechthebbenden, door de familie, nabestaanden van de Joodse families. Bij rechtsherstel trachtten men te voorkomen tot een van beide partijen voordeel uit de [onhoorbaar] zou kunnen ontlenen. Daardoor was er een uitgebreide

verrekening van kosten en baten die het pand uit de fictieve huurwaarde gerelateerd aan de onderhoudskosten, belastingen werden dan als debat naast gezet en dat het met elkaar verrekend tot in detail. Tot in detail van het kippenhok zoals net als voorbeeld werd genoemd toe en er zijn nog veel meer. Over het algemeen werden daar de conflicten ontstaan tussen de partijen, de vertegenwoordigers van de nabestaanden en de vertegenwoordigers van de oorlogskopen. Wat voor onderhoud was nou strikt noodzakelijk? Welk onderhoud was nu eigenlijk als overbodig te beschouwen? Wanneer er partijen bij minnelijke regeling niet uitkwamen, was de weg naar de rechter en kondigt vonnis door de raad van het rechtsherstel worden gewezen. In theorie werd op deze wijze de vooroorlogse situatie hersteld. Ook de lokale belastingen waren daar dan onderdeel van die verrekeningen. Tot slot nog een opmerking. Het rechtsherstel heeft mogelijk voordeel voor de gemeente die zij had door de aankoop van percelen en van de panden tenietgedaan. Hoewel de gemeente in staat is geweest om in het proces van rechtsherstel de gronden te behouden, maar er is een financiële compensatie in al die gevallen verleend, waarbij de rechts in het rechtsherstelde nabestaanden akkoord is gegaan. Dat is tot dit moment even mijn toelichting. Dank u wel.

00:44:47

Voorzitter: Dank u wel. Zijn er vragen? De heer De Haan.

00:44:55

De heer De Haan: Bedankt voor uw toelichting ten eerste. Misschien is het een domme vraag, maar goed, alle vragen mogen altijd. We hebben natuurlijk ook de brief van de heer Van Blankenstein gekregen en zijn bijdrage gezien op Nieuwsuur. Ik was benieuwd hoe dat pand precies verschilt, u heeft het net over zeven landbouwgronden en twee panden, hoe dat dan verschilt met de woning aan de Kamplaan waar hij ook aangeeft dat door de gemeente of door de bezetting is gevorderd. Hoe kijkt u dan tegen dat soort woningen aan?

00:45:42

Prof. dr. Duijvendak: Ik stel voor dat we het hier niet uitgebreid over casuïstiek gaan hebben, want dat lijkt mij heel ingewikkeld worden. Een antwoord in algemene zin kan hij wellicht wel geven.

00:45:52

Prof. dr. Duijvendak: Uiteraard zijn we ook over Kamplaan tegengekomen. Dat is door iemand die een goed handvol panden heeft gekocht. Na de oorlog heeft het rechtsherstel plaatsgehad 1949. Wat we toen hebben vastgesteld is dat de familie geen woonvergunning kreeg om in het pand terug te keren. In begin 1953 heeft de familie het verkocht aan de gemeente. Dat is in algemeenheid nu even het antwoord. In het rapport schrijven we er ook over, Kamplaan 8.

00:46:28

Voorzitter: Dank u wel. Zijn er meer vragen? De heer Van Zoelen.

00:46:35

De heer Van Zoelen: Dank, voorzitter. Er is ook een ingekomen brief van de heer Naftaniel van Centraal Joods Overleg. Ik ben wel benieuwd naar een vraag die hij stelt of een aanbeveling over het openstellen van een digitaal archief, waarin alle gedane onderzoeken

ook in terug te vinden zijn. Mijn vraag is dan ook: is het onderzoek wat jullie hebben gedaan ook voor derden raadpleegbaar?

00:47:07

Prof. dr. Duijvendak: Ik vind dat een hele goede suggestie van de heer Naftaniel. Het rapport zoals het nu is, is beschikbaar, want het is een openbaar stuk hier ook voor deze raad. Er zijn nog een aantal meer gedetailleerde rapportages over bijvoorbeeld de familie Jacobs-Reis waar we specifiek op een aantal dingen ingaan en op Kamplaan 8 is ook nog een aparte documentatie beschikbaar die op dit moment niet publiekelijk toegankelijk zijn. Het lijkt mij een goede zaak om die allemaal op termijn toegankelijk te hebben. Zeker.

00:47:41

Voorzitter: Bij mevrouw Sloot zag ik een vinger, geloof ik. Dezelfde vraag. Iemand anders nog een vraag? De heer De Knijff.

00:47:50

De heer De Knijff: Ik had nog een vraagje over landbouwgrond die dan gebruikt werd voor stadsontwikkeling. Ik heb in het rapport gelezen dat later ook door de gemeente werd gezegd: "Je kan misschien beter nu voor rechtsherstel gaan, want anders gaan we over een paar jaar onteigenen." Of het dan helemaal eerlijk is, is een andere vraag, maar hebben jullie er in het onderzoek zicht op gekregen of de prijs die voor die landbouwgrond betaald is dan ook echt marktconform was, of dat het voor die eigenlijke rechthebbende dit beter was, dat ze beter eieren voor hun geld konden kiezen omdat ze anders over een paar jaar toch onteigend zouden worden?

00:48:38

Prof. dr. Duijvendak: Dank voor de vraag. Dat is een goede vraag. Een mooie vraag. Een belangrijke vraag, maar ook een hele gecompliceerde vraag want wat zijn marktprijzen in deze situatie? Dat is natuurlijk lastig, maar je kunt veronderstellen dat de prijs van deze percelen in 1942 onder de kostenprijs zou zijn geweest van die bij onteigening zou zijn betaald. Dat is een veronderstelling die we niet goed kunnen toetsen. Dat is wellicht de reden waarom de gemeente deze percelen heeft aangeschaft op dat moment. Na de oorlog zie je uitgebreide minnelijke regelingen tussen gemeente en de nabestaanden, of de vertegenwoordigers van de nabestaanden, en dan wordt er af en toe in de correspondentie gezegd: "Dit bod zou ik maar nemen, want als jullie niet de panden en percelen aan ons laten, maar akkoord gaan met deze financiële regeling, dan gaan we het over een aantal jaren gaan onteigenen." Dat is in één geval ook gebeurd, maar zoveel later dat je niet meer van een vergelijking van prijspeil kunt spreken. Dat maakt het tamelijk lastig om deze vraag echt concreet te beantwoorden. Tegelijkertijd is wel duidelijk dat de gemeente in het onderhandelingsproces rond die minnelijke regeling zijn positie gebruikt als gemeente en ook blij is dat het heel snel tot resultaat kan komen. Sommige eigenaren, ex-eigenaren of nieuwe herstelde eigenaar of net niet hersteld eigenaar in dit geval gaan ook heel snel akkoord met het bod van de gemeente. Bij het bod zit vier procent extra wat op de koopprijs wordt gedeeld, dus het is een royaal bod om te zien.

00:50:39

Voorzitter: Dank u wel. Nog iemand een vraag? Mevrouw Jacobs.

00:50:44

Mevrouw Jacobs-Setz: Dank u wel, voorzitter. U zei, en dat stond ook een van de sheets als laatste regel, dat de inningen en verrekening van achterstandige heffingen voor u niet zichtbaar was of dat dat in Groningen ook gebeurde. Dan raak ik wat in verwarring door de inspraakreacties als die geweest is. Nu snap ik dat de kosten van een kippenhok niet een achterstallige heffing is. Is dat ook wat het is, dat er wel kosten gevraagd worden maar dat u in uw onderzoek niet heeft gezien dat het heffingen zijn of haal ik twee dingen door elkaar?

00:51:17

Prof. dr. Duijvendak: Ik kan me voorstellen dat er onduidelijkheid ontstaat in dit geval. Bij heffingen praten we over lokale belastingen en erfpacht, dat wordt als heffingen beschouwd en die zijn onderdeel van alle regelingen rechtsherstel. Immers, het wordt als kosten aan de kant van de oorlogskoper opgevoerd en deels afgestreept ten opzichte van de gebruiksvergoeding die de oorlogskoper aan de hersteld eigenaar betaalt. In ons rapport hebben we daar een keurig tabelletje van gemaakt, gebaseerd op de Savornin Lohmanlaan, het huis van de familie Behr. Wanneer we nou praten over onderhoudskosten, daar geldt dat kippenhok als een raar voorbeeld van, maar het gaat af en toe ook over een granieten vloer of over een totale verbouwing, over herstel van muren, enzovoort, allerlei schade die er geweest is. Daar is voortdurend conflict over tussen de beide partijen. In het geval van Savornin Lohmanlaan is men blijkbaar akkoord gegaan met deze betaling voor onderhoudskosten aan het pand, inclusief het kippenhok.

00:52:36

Voorzitter: Zijn er nog meer vragen? Het lijkt niet het geval. Dan dank ik u heel erg hartelijk voor uw bijdrage. Dan geef ik graag het woord aan de heer Stefan van der Poel voor een toelichting op het boek Lege Plekken.

00:53:29

Dr. Stefan van der Poel: Mijn naam is Stefan van der Poel. U ziet hier de omslag van het boek, zoals ik dat hier ook in mijn hand heb. De gemeente vond het een goed idee om na de totstandkoming van het rapport het onderzoek wat te verbreden, en niet alleen te kijken naar vastgoed, maar ook te kijken hoe de gemeente, maar zelfs ook gemeenschap, de Groningse gemeenschap, zich in de oorlog en kort na de oorlog heeft opgesteld. We hebben daarvoor een aantal terreinen bekeken. We hebben gekeken naar de Groningen gemeentepolitie, we hebben gekeken naar hoe de Joden die terugkeerden naar Groningen, hoe dat terugkeerproces is verlopen, hoe zij opgevangen werden, hoe de zorg rond deze mensen plaatsvond, en we hebben bijvoorbeeld ook gekeken naar de herinneringscultuur aan die Tweede Wereldoorlog en met name de shoah. We hebben de periode 1940-1955 grofweg centraal gezet en ik heb het steeds over wij, omdat we met meerdere auteurs zijn. U ziet hier een afbeelding en de twee heren hebben het hoofdstuk over de politie geschreven en de twee dames het hoofdstuk over terugkeer, opvang, en zorg. Wessel de Boer, helemaal links van mij, Chris Geevers in het midden, Renske van Donk rechts naast Chris en Charlotte Dommerholt. Wat was de opzet? Dit was dus de opzet. Ik geef eerst in het eerste hoofdstuk, dat heb ik zelf geschreven, een schets van dat Joodse leven aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens een samenvatting. Het is ook niet meer dan een samenvatting. Vandaar dat er allerlei persoonlijke namen die wel in het rapport komen niet in het hoofdstuk Joods vastgoed terugkeren, omdat dat hoofdstuk nu

eenmaal een samenvatting is van dat grotere rapport. Daarnaast dus de gemeentepolitie, terugkeer, opvang en zorg en de herinneringscultuur zoals ik al aangaf. Wat zijn nu de centrale vragen in deze verschillende hoofdstukken? De positie van de Joodse gemeenschap in Groningen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Hoe was de relatie tussen het de niet-Joodse gemeenschap en de Joodse gemeenschap in Groningen? Wat speelde er zoal binnen de Joodse gemeenschap? Hoe had dat integratieproces plaatsgevonden, dat al een 1796 was begonnen? Er was aan het begin van de Tweede Wereldoorlog dus al een integratieproces van 144 jaar aan de gang geweest. Dat wordt beschreven in dat eerste hoofdstuk. Proces van ontvreemding en rechtsherstel, daar hoef ik niet zoveel meer over te zeggen, dat heeft Maarten zojuist gedaan. Ook daar kijken we weer naar hoe heeft dat proces van ontvreemding plaatsgevonden en hoe vond vervolgens dat proces van rechtsherstel plaats? In het hoofdstuk over de politie stellen we vooral de vraag: hoe is nou de gemeentepolitie ingeschakeld binnen die nieuwe orde die de Duitsers oplegden? Dan onderscheiden we een zekere formele verantwoordelijkheid en een meer morele verantwoordelijkheid dus volgden men inderdaad de regels die vanaf dat moment golden of zie je ook voorbeelden van agenten, van commissarissen die daartegen ingaan? De gemeentelijke betrokkenheid bij de terugkeer van de opvang en de zorg. Die komt in het daaropvolgende hoofdstuk aan de orde en uiteindelijk de ontwikkeling van de herinneringscultuur. Eerst maar even over dat Joodse leven. Dit is een hele mooie foto gemaakt in de Folkingestraat synagoge. De musicerende heren met de kale hoofden, dat zijn Joodse mensen en daaromheen zie je ook allerlei niet-Joodse mensen, want de Folkingestraat bestond grofweg 50 procent uit Joodse mensen en 50 procent niet-Joodse mensen. Als we tegenwoordig spreken over de Folkingestraat als een Joodse straat, moeten we dat ook in het achterhoofd houden dat die Folkingestraat onderdeel uitmaakte van een Joodse buurt, waar zowel Joodse als niet-Joods samenleefden. Dit was geen getto, dit was niet een wijk waar uitsluitend Joodse mensen leefden. Die 144 jaar van integratie, met 1796, met dat emancipatiedecreet werd er een begin gemaakt met de juridische gelijkstelling van Joden in Nederland. Dat heeft geleid tot een toenemende integratie, dus aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kunnen we inderdaad zeggen dat de Joodse gemeenschap al niet zo heel veel gemeenschappelijks meer had. Je had Joden die voor een overgroot deel geïntegreerd en misschien wel geassimileerd waren, omdat ze met niet-Joodse mensen getrouwd waren, omdat ze hun kinderen niet meer Joods opvoedden, omdat ze de sjoel, de synagoge, niet meer bezochten. Je had Joden die zionistische richting zich hadden ontwikkeld. Je had Joden die socialistische sympathie hadden. Je had orthodoxen, je had atheïstische Joden. Er was eigenlijk nog maar heel weinig wat de Joodse gemeenschap bond of wat men gemeenschappelijk had aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Daar kwam nog eens bij dat er in de loop van de jaren 30 ook allerlei Duitse Joden naar Groningen kwamen, die hier natuurlijk ook weer van alles brachten en van alles losmaakten. dus men werd in Groningen geconfronteerd met geweld dat 40 kilometer oostwaarts in Duitsland vanaf '33 dagelijks plaatsvond. Ook dat riep allerlei gevoelens en emoties op. Dat heb ik hier kort even in drie punten samen gevat, dus dat is hopelijk nu verduidelijkt. Joods vastgoed. Heel kort. We zien hier een huis aan de Goeman Borgesiuslaan, toen nog Van Houtenlaan, van Leo Polak. Een huis dat eerst is gevorderd. Leo Polak, vandaar dat ik dit huis even genomen heb, als een van de eerste Joden in Nederland om gebracht werden door de Duitsers en dat was vooral vanwege zijn politieke stellingname. Hij was niet religieus Joods,

maar hij was wel zeer uitgesproken antifascistisch en daarom werd hij door de Duitsers in Groningen gezien als de gevaarlijkste man van Groningen. Heel in het kort uitkomsten van dat vastgoed en de omgang daarmee. Ja, de gemeente heeft inderdaad niet op grote schaal geprofiteerd van de mogelijkheden die in de oorlog werd geboden, maar aan de andere kant kunnen we wel zeggen dat de gemeente Groningen zich zeer formalistisch, faciliterend en uitvoerend heeft opgesteld. Bijvoorbeeld bij de vordering van huizen was het de gemeente Groningen die de Joodse bewoners liet weten van uw huis is gevorderd, u moet er dan en dan uit en we gaan een inventarislijst opstellen van wat er allemaal in het huis zich bevindt en dat gebeurde tot op het kleinste asbakje toe. Alles werd daarop vastgelegd. Dus ja, dat kun je toch wel formalistisch noemen. De gemeentepolitie, een foto van de Ossenmarkt zoals u ziet. Het is niet een hele scherpe foto. Wat kunnen we over de uitkomsten van dat onderzoek zeggen? Ja, de gemeentepolitie heeft meegewerkt aan deportaties van Joden uit de stad Groningen. Niet bij het eerste transport op 10 juli '42. Dat betrof een transport van in ieder geval 600 Joodse mannen vanuit de stad Groningen. Daar heeft men niet de mensen opgehaald en naar het hoofdstation gebracht, maar men heeft wel de orde gehandhaafd die daar bij het station gehandhaafd diende te worden, want er waren heel veel niet-Joodse mensen die naar het hoofdstation waren toegegaan om hun Joodse medebewoners steun te betuigen en die aantallen van niet-Joden die zich daar verzameld hadden, ook langs het spoor trouwens, was zo omvangrijk dat de politie met knuppels en met sabels de mensen uiteen moest drijven. Het idee van dat niet-Joodse Groningers geen idee hadden van wat er met de Joodse medeburgers gebeurde wordt daarmee eigenlijk ontkracht. De gemeentepolitie heeft er wel actief meegewerkt met de deportaties die na die tijd plaatsvonden. De meest beruchte is wel die van 2 op 3 oktober. Dat was een groep Joodse vrouwen en kinderen die onder begeleiding van twee agenten van hun huis werden gehaald en naar het hoofdstation werden gebracht. Dat gebeurde allemaal 's nachts, vandaar 2 op 3 oktober. Hele station was vervolgens afgezet, zodat niemand zich daar ook bevinden. Spoor mocht ook niemand komen, dus daar heeft de politie actief aan meegewerkt. Waren er veel NSB-leden onder de politieagenten in Groningen? 2,7 procent was in '41 lid van de NSB. Landelijk lag dat op 2,5 procent. Dat is dus niet uitzonderlijk hoog. NSB-burgemeester werd redelijk laat aangesteld in Groningen, dus Tammens kwam pas in februari '43 naar voren. Daarvoor had je dus inderdaad Cort van der Linden, die trouwens geprotesteerd heeft bij dat eerste transport, bij de eerste deportatie van Joodse mannen. Hij heeft een brief op poten gestuurd naar hoofdcommandant Rogier in Groningen, wilde toen eigenlijk al ontslag nemen, mede door de rabbijn hier in Groningen heeft hij dat niet gedaan. Uiteindelijk is hij toch op non-actief gezet en kwam er een interim-burgemeester en uiteindelijk februari '43 NSB-burgemeester Tammens. Vanaf '43 werd de gemeentepolitie ook staatspolitie. Dat betekent in dit geval dat de burgemeester, de gemeente, nog minder toezicht had op het functioneren en het inzetten van de politie. Wat wij in ons boek, ik noem het bewust geen boekje, gedaan hebben, is dus inderdaad gekeken: wat waren nou de voornaamste dilemma's? Het is heel makkelijk om een oordeel uit te spreken van dit is fout en dat is fout. Veel interessanter vonden wij om na te gaan: wat was de situatie op dat moment? Wat waren de formeler regels? Wat waren de mogelijkheden om daarvan af te wijken? Wie hebben dat gedaan? Wie hebben dat niet gedaan? Dus we hebben het vrij sec meer geschreven zou kunnen zijn. Na de oorlog, ik zei het al, tot '55 zijn we doorgeslagen met het boek, zijn er grootschalige naoorlogse zuiveringen geweest binnen het politieapparaat: 30

procent van de politieambtenaren is in ieder geval tijdelijk op non-actief gezet. De straffen die daaruit volgden of de represailles die daaruit volgen, konden van licht naar zwaar gaan, maar dat 30 procent zo onderzocht is en tijdelijk op non-actief is gezet, zegt wel wat. Het beeld bestond in Groningen dat er wat aan de hand was met de politie. Aan de andere kant kun je tegelijkertijd zeggen dat men zo rigoureuus gezuiverd heeft in dat politieapparaat, daar is ook wel weer wat voor te zeggen. Dus men heeft niet de ogen gesloten. Er is niet op dezelfde voet verdergegaan zoals in andere steden wel is gebeurd. Je kunt het op twee manieren uitleggen. Ja, dan zal er ook al veel te zuiveren zijn geweest en anderzijds van men heeft in ieder geval de moeite genomen om dat allemaal heel grondig aan te pakken.

Terugkeer, opvang en zorg. Hoe is er in Groningen omgesprongen met diegenen die na de oorlog terugkeerden naar de stad Groningen of terug proberen te komen naar de stad Groningen? Dat verliep veelal, die opvang, gebrekkig. Dat is niet alleen in Groningen zo gegaan, dat is eigenlijk een landelijk fenomeen. Er waren heel veel partijen die zich bezighielden met die repatriëring. Je had het militair gezag die tot ver in '46 de leiding hadden en vanaf '46 was uiteindelijk de landelijke overheid die hierover ging. Dat ging over heel veel schijven dus wat je ziet is dat er inderdaad veel mensen die terugkeerden kritiek hadden op de wijze waarop zij werden opgevangen. Men vond dat men lang moesten wachten, dat er veel onderzoek werd gedaan, men vond het ook vervelend dat er geen onderscheid gemaakt tussen Joods en niet-Joods. Je kan zomaar als Joodse repatriant in dezelfde opvang terecht komen als iemand die voor de Arbeitseinsatz in Duitsland als ingezet of erger nog, misschien wel een NSB'er die in de laatste fase van de oorlog naar Duitsland was gevlucht en weer terug probeerde te komen. Dat het allemaal zo lang duurde, had ook te maken met de angst inderdaad voor pro-Duitse figuren die op die manier terug probeerden te komen, ook met de angst voor allerlei epidemieën die zouden kunnen uitbreken omdat mensen nou eenmaal TBC of andere ziektes onder de leden hadden. De opvang, daarbij speelde de gemeente Groningen een geringe rol. Eigenlijk kunnen we zeggen tot diep in '46 was dat het militair gezag. Vervolgens het landelijk overheidsbeleid, Joodse instellingen speelden een hele belangrijke rol, zowel landelijk als internationaal, de Joint maar ook op lokaal niveau. De Joodse gemeente, die opnieuw werd ingericht in Groningen, speelde hier ook een hele belangrijke rol bij. Wel is het zo dat de gemeente een herstelcommissie heeft ingesteld, al in april '45. Dat was niet uitsluitend voor Joodse teruggekeerden maar voor iedereen die behoefte had aan voedsel, aan kleding of andere primaire levensbehoefte. Er was in Groningen grote, grote woningnood dus dat er ook een terugkerend kritiek die je veel leest en hoort. Mensen die terugkeren, die eigenlijk terug wilden naar hun huis, of dat nou een huurhuis was of eigendom, dat kon vaak lang duren. Mensen die erin zaten, kon je er niet zomaar uitzetten dus vaak duurde het enige tijd. De harmonie heb ik hier genoteerd, in Oude Kijk in 't Jatstraat was zo'n plek waar teruggekeerden lieden lange tijd soms moesten verblijven, maar er waren ook allerlei andere scholen en andere noodopvangen. Herinneringscultuur, laatste hoofdstuk. Hoe is Groningen, gemeente Groningen dus ook Haren, Noordijk, Hoogkerk, Ten Boer, omgegaan met de herinnering aan dat Joodse lijden? Ook in Groningen duurde dat vrij lang. Dit is het meest bekende monument, wat trouwens ook pas in '59 werd neergezet, hier vlakbij, het Martiniekerkhof, Sint-Joris en de draak. Een heel nationaal en heel Christelijk monument, met geen enkele verwijzing naar het Joodse leed. Joodse gemeenschap was één van de grootste hier in Groningen, in Nederland, de vierde na de Amsterdam, Den Haag, Rotterdam was

Groningen de vierde met zo'n 2.800 Joodse burgers. Het duurde eigenlijk tot '77 dat er daadwerkelijk een monument werd neergezet ter nagedachtenis van dat Joodse leed. Dat is natuurlijk het monument met de handen van Waskowsky waarbij er één hand ook nog eens ontbreekt. Het idee voor dit Joodse monument was er wel al in '68, maar duurde dus tot '77, dat had ook met de kunstenaar zelf te maken trouwens. De aandacht voor dat Joodse leed kwam, net als elders in Nederland, vrij laat. Dat was eigenlijk pas in de tijd dat het Eichmann-proces begon te lopen in de '60, in de tijd waarin Loe de Jong met zijn televisieserie op de buis kwam en Presser in '65 met zijn twee delen *Ondergang* kwam. Toen werd voor veel Nederlanders duidelijk dat er een groep slachtoffers eigenlijk lange tijd over het hoofd was gezien. Dat zou je kunnen zeggen voor de synagoge. Ik ga nu afronden. Als u bang bent dat het nog lang gaat duren, dan is dat niet het geval. Synagoge is ook typisch zo'n voorbeeld waar heel veel strijd over is geweest. Het gebouw was bijna verdwenen. Lange tijd had men niet het idee dat dat gebouw bewaard moet blijven. Eerst kwam er een wasserij in, toen de wasserij werd opgeheven was eigenlijk het plan van de gemeente om het gebouw dan maar af te breken. Er was al een mooi appartementencomplex in gedachten. Dit is eigenlijk door deze dame Lenny Wolgen uit Adorp, valt niet binnen de gemeente Groningen maar toch. Zij heeft zich ingezet om dit gebouw te behouden. Uiteindelijk zijn de gemeente en de provincie Groningen daarmee akkoord gegaan. Nu kunnen we ons eigenlijk niet meer indenken dat dat gebouw bijna was afgebroken in 1973. Je zou kunnen zeggen dat vanaf die tijd de aandacht voor de Joodse geschiedenis in Groningen alleen maar is toegenomen. Hier een voorbeeld van Binnenstad Beter, allerlei monumenten die in de Folkingestraat zijn aangebracht. Toen het Groninger Museum werd gebouwd en die Folkingestraat een doorgangsroute werd van station naar de binnenstad, vond de gemeente dat er aandacht moest worden geschonken aan dat Joodse verleden. Zo zijn er zeven kunstenaars aan het werk gezet om dat verleden te verbeelden in kunstzinnige vorm. De struikelstenen, Stolpersteine, heeft u ongetwijfeld al overal zien liggen. Er komen er alleen maar meer. Er is net weer een nieuwe organisatie opgericht om ook de laatste Stolpersteine in de stad voor de huizen van de voormalige Joodse bewoners te plaatsen. Er is veel aandacht voor, veel activiteiten voor en misschien het laatste voorbeeld van toenemende aandacht voor dat Joodse verleden is die permanente expositie die nu sinds twee jaar in de synagoge te zien is, waar dit kunstwerk, laat ik het zo even noemen, deze messing kast tegenover de arken in de synagoge een heel mooi voorbeeld is. Daar kun je in plaatsnemen en door de sterren die open zijn gelaten, waar het licht door naar binnen schijnt, krijg je een idee dat al die sterren van die 2.800 mensen die staan in deze kast afgebeeld, de meesten zijn gesloten en er zijn er maar een paar honderd open, dus het zijn maar een paar stralen licht die daar binnenkomen. Het idee van de kunstenaar is dat je zo in ieder geval een beetje indruk krijgt van wat er allemaal verloren is gegaan. Ik dank u voor uw aandacht en ik hoop dat het duidelijk was.

01:14:08

Dr. Stefan van der Poel: Dank u wel. Zijn er vragen? Mevrouw Jones.

01:14:14

Mevrouw Jones: Dank u wel, voorzitter. Dank u wel, meneer Van der Poel voor uw presentatie. In beide onderzoeken komt de rol van de gemeente waar het gaat om vastgoed naar voren en wordt ook genoemd formalistisch, faciliterend, uitvoerend. Mijn vraag is: wat

is de rol van de gemeente geweest juist in die herinneringscultuur? Dat noemde u net ook, maatschappelijke organisaties, we worden society genoemd. Dat debat kwam, zoals u zei, in de jaren zestig een beetje op gang. Hoe zou u de rol, en het liefst niet in drie woorden, van de gemeente daarin willen typeren?

01:14:55

Dr. Stefan van der Poel: Ik denk dat de gemeente Groningen ook daarin tijd nodig had, dus wat ik al aangaf bij de synagoge, de gemeente was niet zo betrokken dat men het idee had van dit gebouw zal en moet overeind blijven. Ook binnen de gemeente was het idee van nou, moet dat nou wel? Zelfs in Joodse kring. De toenmalige wethouder, Jacques Wallage, was tegenstander van behoud. Dat is extra bijzonder natuurlijk, want zijn vader, Philip Wallage, was voorzitter van de Joodse gemeente, dus je zou zeggen iemand die er dus heel nauw bij betrokken was, maar Jacques Wallage liet destijds, misschien vanuit ideologische oogpunt, in ieder geval weten van wij, socialisten, moeten niet investeren in monumenten, wij moeten investeren in onderwijs, wij moeten investeren in ontwikkelingssamenwerking, niet achteromkijken, vooruitkijken. Dat was eigenlijk de boodschap. Ik heb hem destijds ook geïnterviewd toen hij burgemeester werd van Groningen. Toen heb ik hem ook gevraagd van burgemeester, destijds als wethouder, interview in het Dagblad van het Noorden, toen nog Nieuwsblad van het Noorden, zei u dat u blij was weer terug op het oude nest te zijn en dat u het zo prettig vindt dat de synagoge er nog steeds staat. Ik herinner me toch nog goed dat u als wethouder destijds liever had gezien dat het gebouw was verdwenen. Dat gaf hij toe. Hij zei: "Ja, ja, ja, ja. Voortschrijdend inzicht. Ik zie nu wat de geschiedenis kan betekenen voor een stad en dat zag ik toen nog niet zo in mijn jeugdige overmoed." Hij rondde eigenlijk wel heel ironisch af met te zeggen: "Ik ben blij als burgemeester Wallage dat de wethouder Wallage geen gelijk heeft gekregen." Ik wil maar zeggen: ook binnen de gemeente duurde dit enige tijd, maar ook binnen de Joodse gemeenschap zelf. Het is niet zo dat de Joodse gemeenschap vooropging in de strijd van deze synagoge moet behouden blijven. Nee, de Joodse gemeente, in die tijd, zeiden zelf ook: "Wij hebben een jeugd sjoel in de Folkingedwardsstraat, dit gebouw voldoet. Het gaat ons niet meer zo aan het aan het hart, dus laat maar. Laat ons met rust ook. Wij willen daar niet in betrokken worden." Natuurlijk kunnen er allerlei andere motieven achter schuilgaan. Collega Maarten Duijvendak wees daar ook al op en andere motieven speelden vermoedelijk blijft Jacques Wallage ook een rol. Hij heeft mij ook wel eens gezegd van de handen van het Joods monument had er maar eentje bij het Nieuwsblad van het Noorden gezet, want die hebben met de Duitsers gehuld. Had er maar eentje bij de politie gezet, want die hebben meegeholpen aan de deportaties. Had maar een hand bij het bevolkingsregister gezet, want daar zijn ze vergeten om de boel te vernietigen. Er zat ook een zekere woede en een zekere onmacht. Dat ging daarin schuil. Het is misschien ook wel weer makkelijk om zo'n monument weer in ere te herstellen en dan op 4 mei een krans te leggen en dan weer voort te gaan met het leven. Misschien is dat ook wel een makkelijke oplossing vanuit Joodse oogpunt van had die mensen maar gered in plaats van nu overal monument te creëren. Ook dat argument begrijp ik in zekere zin.

01:18:26

Voorzitter: Dank u wel. Meneer Bennink. Oh sorry, De Waard.

01:18:33

De heer De Waard: Dank u wel, voorzitter. Dank voor het herinneringen ook van mijn naam.

Wat mij opviel aan het verhaal is dat vanaf de jaren zeventig pas plek komt voor het leed wat de Joodse mensen is aangedaan. Wat ik mij daarbij afvroeg is: hoe zien we dan dat gebrek aan empathie ook dan terug en dat rechtsherstel? Het is misschien ook een beetje een bruggetje naar het rapport. Is men ook daar, na rechtsherstel, ook door de jaren heen anders naar gaan kijken?

01:19:05

Dr. Stefan van der Poel: Ja, dat denk ik zeker. Ik denk dat dat hele rechtsherstel ook een kind van zijn tijd was. Wat ik eerder al zei, geen onderscheid willen maken tussen Joods en niet-Joods. Aan de ene kant kun je zeggen van nou heel mooi, wat de Duitsers deden, gaan wij niet herhalen. Nu terugkijkend op zeggen we: "Ja, maar wacht eens even. Deze Joodse mensen hebben iets heel anders meegemaakt dan de mensen die in Duitsland gewerkt hebben. Wat een krankzinnig besluit om geen onderscheid te willen maken." In die tijd keek men daar dus inderdaad anders tegenaan en was inderdaad ook misschien wel meer het dominante geluid van wij hebben allemaal geleden. Zoals dat eerste monument ook uit '59, Joris en de draak, het goede overwint het kwade. We hebben allemaal gestreden. We hebben allemaal geleden, maar uiteindelijk is het goede weer herrezen en kunnen we weer verder. Die boodschap was ook heel duidelijk van we moeten verder. De binnenstad is kapot, er moet gebouwd worden, er moeten banen gecreëerd worden. Veel mensen wilden ook emigreren. Er was een andere kijk op datgene wat er gebeurd was. Men had misschien ook nog niet het complete overzicht. Dat lezen we ook aan de schattingen van hoeveel mensen gaan er nou terugkomen naar Groningen. Die liep enorm uiteen. Men wist eigenlijk niet hoeveel Joodse mensen ook terug zouden komen naar Groningen. Men wist ook niet exact wat die verschillende kampen nou betekenden en inhielden. Men had wel van sommige kampen ideeën, van andere kampen wist men nauwelijks iets. Blijkbaar was er tijd nodig om tot dat inzicht te komen. Ik vrees dat dat iets heel menselijks is. Misschien dat mensen over twintig jaar over dit rapport en dit boek ook zullen zeggen: "Typisch iets van de jaren twintig van de eenentwintigste eeuw. Dat zouden we nu heel anders doen." Kans is groot.

01:21:06

Voorzitter: Dank u wel. Nog meer vragen? Dat is niet het geval. Dan dank ik u hartelijk voor uw bijdrage. Voor wie het boek nog niet gelezen heeft, ik kan het u van harte aanraden. Ook het andere boek dat wij daarbij kregen staat vol huiverwekkende verhalen dus de moeite van het lezen waard. Ik zou u willen uitnodigen om met elkaar in gesprek te gaan en ook met de burgemeester in gesprek te gaan. Ik wil de burgemeester graag even de gelegenheid geven om eerst iets vertellen over wat meer activiteiten vanuit het college, bijvoorbeeld als het gaat om Kamplaan en verzoeken vanuit de Joodse gemeente.

01:21:55

Burgemeester: Voorzitter, wie goed geluisterd heeft bij de installatie van deze raad, weet dat ikzelf ook wel vanuit de persoonlijke betrokkenheid zeer geïnteresseerd was in hoe dat nou eigenlijk in de oorlog op dit vlak gebeurd is en ook wat er na de oorlog gebeurd is. Voor wat betreft de situatie na de oorlog werd ik daarin nog eens gesterkt toen wij een aantal jaren geleden, ook vanuit de Molukse gemeenschap, opmerkingen kregen over hoe er begin jaren vijftig, eind jaren veertig door de overheden is omgesprongen. Het is natuurlijk fascinerend om met de blik van nu terug te kijken naar de jaren toen en je de vraag te stellen van hoe

heeft dat toch eigenlijk in godsnaam zo kunnen gebeuren? Voor wat betreft de periode in de oorlog wist ik zelf heel weinig van wat er met het Joods bezit was gebeurd. Ik kon er ook niet achter komen. In dat opzicht ben ik heel erg blij dat de onderzoekers van de universiteit, daarin bijgestaan door een aantal mensen, op zo'n zorgvuldige wijze heeft getracht te reconstrueren wat in een aantal opzichten heel moeilijk te reconstrueren is. Men is echt enorm lange tijd op een hele intensieve manier vanuit heel veel invalshoeken bezig geweest om daarachter te komen, wat soms in de diepst zwarte bladzijden van onze geschiedenis en de gemeente ergens geschreven stond. Men heeft nog geprobeerd daar het licht op te werpen en ik ben de mensen die daarbij betrokken zijn ongelooflijk erkentelijk voor het feit dat ze dit stuk van onze Groningse geschiedenis toch nog weer aan de vergetelheid hebben weten te ontrukken, op een manier die wat mij betreft alleen maar heel veel respect verdiend. We hebben, nadat ik het besluit genomen had dat we hier onderzoek naar moesten doen, er behoorlijk lang over gedaan om na te denken over de vraag hoe we het onderzoek zouden moeten inrichten. Dat komt omdat ik daar zelf vanuit het gemeentebestuur geen enkele, noch procesmatig noch inhoudelijk, betrokkenheid bij wenste te hebben. Ik vind dat onderzoek in onafhankelijkheid moet gebeuren. Met andere woorden, het moest maar zo lang duren zoals het zo lang als het moest duren, en er moest maar opgeschreven worden wat er moest worden opgeschreven. We hebben wel voor de onderzoekers een klankbordcommissie in het leven geroepen, gesprekscommissie of hoe men dat ook maar verder vorm wensten te geven om nog eens een aantal stukken met elkaar te bespreken, juist vanuit de gevoeligheid. Professor Engels, die hier aanwezig is, was daar de voorzitter van. Ik heb mij dus procesmatig er niet mee bemoeid, ook niet inhoudelijk mee bemoeid. Het onderzoek wat verschenen is, in ieder geval daarvan gezegd, dat moet gewoon voor iedereen en altijd en overal toegankelijk zijn. Er wordt niks onder stoelen of banken gestoken. Er wordt niets verdoezeld of anders opgeschreven dan de onderzoekers wenselijk en raadzaam achten in samenspraak met de commissie. Ook reflecterend daarop denk ik dat we het niet zorgvuldiger hadden kunnen doen. Het tweede punt is dat de periode die na de oorlog ontstond natuurlijk het moment was geweest om nog een aantal zaken die tijdens de oorlog zich hadden voorgedaan ten goede te keren. Dat had op heel veel verschillende manieren gekund dus vandaar dat ik ook nadrukkelijk gevraagd heb "Hoe is het dan eigenlijk in die periode daarna gegaan?" Omdat daar ook een aantal moreel ethische vragen zich voordoen die we ook bij de opvang van de Molukse gemeenschap ook tegenkomen en nog wel vaker. Ik ben dus ook heel blij dat dat boek Lege Plekken verschenen is, omdat iedereen daar zelf, ook in zijn optreden en handelen van vandaag de dag, een aantal lessen uit kan trekken. Hoe kunnen dingen gaan en hoe moet ik daar vervolgens mee omgaan? Hoe verhoud ik mij daartoe? Ik heb dus in mijn verhaal in de synagoge, bij het in ontvangst nemen van dat boek, ook alle ruimte daarin aan de raad willen laten om in ieder geval te bereiken dat de raad daarin kan zeggen wat men wenst te zeggen, of individuele raadsleden daarover kunnen zeggen wat ze willen zeggen. Tot slot, er is natuurlijk één zaak die wat extra aandacht heeft getrokken. Dat is de zaak van de heer Van Blankenstein dat ook in Nieuwsuur naar voren is gekomen waar Ronny Naftaniel bij betrokken is. Ik heb er lang over nagedacht: hoe moet je daar nou in gaan staan? Ik denk dat iedereen wel in deze raad zal zeggen: "Ga het nou niet met een hele juridische bril bekijken", hoewel natuurlijk je wel de plicht hebt om wat je maar boven water kunnen krijgen boven water te trekken. Bovendien hebben we er ook voor te zorgen dat alle correspondentie die

daarover is in alle openheid met elkaar gewisseld kan worden. We moeten niet in een of ander juridisch iets belanden want dat is niet de enige waarheid. Er zijn ook waarde van moraliteit en ethiek. We hebben een drietal mensen gevraagd om op de bevindingen die er nu liggen verder te reflecteren en ook daarvoor geldt, dat heb ik ook aan de heer Van Blankenstein laten weten, u moet beseffen dat de burgemeester van Groningen niet in een positie is om daar allerlei opvattingen over te debiteren. Wat ik wel kan doen, is het proces zo inrichten dat we in ieder geval tegen elkaar kunnen zeggen: "Met die hele geschiedenis en die hele balans die er is... We hebben nu wel het goede gedaan." Vandaar dus dat ik de commissie gevraagd heb om een zwaarwegend advies daarop te formuleren en ook daar in het proces zo in te richten als men goeddunkt en dat advies, dat zal dus ook aan de raad worden aangeboden. Dan kan de raad daar de bespreking en de vorm aan gegeven die men wenst. Tot slot is er een brief gekomen van de synagoge, omdat er een aantal lege plekken, letterlijk lege plekken in de synagoge is, waarvan de synagoge heeft gezegd: "Het zou ook een mooi gebaar zijn als de gemeente Groningen deze letterlijk lege plekken weer zou willen vullen." Daarvan heb ik aangegeven dat ik ook dat in alle openheid aan de raad zal voorleggen waarbij ik me eigenlijk niet goed kan voorstellen dat we daar niet met de synagoge het goede gesprek over voeren en daar tot een oplossing zouden kunnen komen. Ook dat is verder natuurlijk aan de raad. Ik zou wel willen zeggen: laten we in ieder geval dat bevorderen. Mijn diepste wens is dat we met de verschrikkelijke geschiedenis die hier wordt beschreven, en ik geef maar aan: ik krijg dat in mijn hoofd echt niet bij elkaar, dat we er wel in slagen om te zeggen: we hebben in ieder geval nu het goede gedaan. De diepste wens zou toch zijn dat we met de heer Jacobus, met de heer Van Blankenstein in die synagoge die lege plekken letterlijk weer kunnen vullen om te zeggen: "De geschiedenis kunnen we niet weghalen en wegnemen maar we verhouden ons wel zo tot elkaar dat we dit in ieder geval ten goede hebben weten te keren door deze handeling te doen." Daar zou ik het verder bij willen laten.

01:32:25

Voorzitter: Dank u wel. Dan is het woord nu aan u om iets te vinden van de vraag: hoe willen we hier een vervolg aan geven en wat voor gevolg zou dat dan kunnen zijn? Zonder dat ik de suggestie wil wekken dat we dat vanavond even in een avondje, op een kwartiertje wat we nog hebben, beslissen. Het gesprek over wat dit kan betekenen lijkt me hier wel op zijn plaats. Mevrouw Sloot.

01:33:08

Mevrouw Sloot: Voorzitter, dank u wel. Dit zijn van die momenten dat je eigenlijk niet zo goed meer weet waar je je woorden vandaan moet halen. Ik merk dat we dat allemaal een beetje hebben. Dat had ik ook na het lezen van de beide boeken. Niets in de laatste plaats omdat in één van beide boeken ook de voetnoten gebruikt, de bronvermelding, van boeken van Wil Legemaat. Een deel van de geschiedenis is ons in Haren natuurlijk ook bekend. Ik voel me bijna plaatsvervangend verantwoordelijk voor iets waar ik niet bij was, maar waar ik wel direct mee te maken heb, omdat ooit onze voorgangers, gemeentebestuur, beslissing heeft genomen. Ik heb altijd geleerd dat ik verantwoordelijk ben als volksvertegenwoordiger voor de beslissingen die mensen voor mij heb genomen. Ik en jullie, als we het gesprek met elkaar voeren hierover, kunnen nooit goedmaken wat er is gebeurd, niet hier in Groningen, maar niet in de hele wereld, wat in de tijd is gebeurd. Ik hoor de burgemeester en ik merk

dat hem ook goed dwarszit allemaal. Als hij zegt van ik heb mensen een opdracht gegeven om met een zwaarwegend advies te komen en dat advies komt naar de raad, dan heb ik zelf sterk het idee van misschien moeten we gewoon daarop wachten, want ik heb nu zelf niet zo'n behoefte om hier een enorme discussie van maken. Dit raakt me gewoon heel erg, dus daar wou ik het even bij laten.

01:35:15

Voorzitter: Voor de helderheid: dat advies wat komt, gaat vooral over het verzoek van de heer Van Blankenstein. Iemand anders? De heer Van Zoelen.

01:35:32

De heer Van Zoelen: Dank, voorzitter. Ook dank aan de onderzoekers natuurlijk. Ik heb het boek *Lege Plekken* ook gelezen en ook het boek van Ron van Hasselt. Wat mij opvalt als je het leest dat er ook eigenlijk steeds meer lege plekken zichtbaar worden. Niet alles past natuurlijk in het boek. Je weet, er zijn bijna 3.000 mensen uit Groningen gedeporteerd en vermoord. Ik heb ooit gegoogeld op mijn oude woonadres en daar woonden de familie Vissel. Die vind je terug op het Joodse monument, maar de profielen van wie die mensen waren, dat weten we niet. Je weet dat hij marktkoopman was en dat ze vermoord zijn in Auschwitz of Sobibór, twee jonge kinderen. Zo zijn er natuurlijk veel meer mensen uit de Groningen gemeenschap die zijn weggerukt en zij hebben eigenlijk veelal nog geen gezicht. Ik ben wel benieuwd van als je een vervolg hebt, waar zou je nog meer onderzoek naar kunnen doen om die mensen een gezicht te geven zodat we meer weten over wie waren die mensen en wat was hun positie in de maatschappij? Volgens mij zegt de auteur of Ron van Hasselt dat ook: "Ik zou hier nog veel meer onderzoek naar willen doen". Ik ben ook wel benieuwd wat wij als raad daarin kunnen betekenen.

01:37:07

Voorzitter: Dank u wel. Mevrouw Jones.

01:37:10

Mevrouw Jones: Dank u wel, voorzitter. Ik heb een aantal vragen hierover, over hetgeen gezegd is. Er is vandaag ook gesproken over morele verantwoordelijkheid nemen als gemeente. Ik vroeg me af of de burgemeester misschien zou kunnen ingaan op wat dat precies betekent of zou kunnen betekenen. Ten tweede wordt ook in de vragen genoemd over die digitale openstelling van het archief. In hoeverre is dat mogelijk? En ten derde, en dit is misschien een op maat naar één van de suggesties van hoe nu verder, ik sluit me helemaal aan bij de woorden van mevrouw Sloot en de heer Van Zoelen, van hoe kunnen we hier op ingaan? Niet alleen vanuit de rol van de gemeenteraad tijdens deze periode, maar ook inderdaad de rol van de volksvertegenwoordigers om te denken of we dit misschien niet kunnen gebruiken in bijvoorbeeld rondleiding in het gemeentehuis. We hebben nu de Anda Kerkhoven zaal die daar misschien ook mogelijkheden toe biedt. Ook in de dingen die we vanuit de gemeenteraad vertellen over ons werk. We hebben vaak te maken met dilemma's en politieke dilemma's maar dit is natuurlijk nog zo veel keer sterker dan waar wij vaak mee te maken krijgen. Dus om dat misschien verder te gaan onderzoeken. Dat wil ik hier even kort noemen, dat laatste punt als een op maat naar iets meer.

01:38:53

Voorzitter: Zijn er reacties of eigen gedachten? De heer De Waard.

01:39:08

De heer De Waard: Ik zei net al tegen mijn buurman dat het een behoorlijk zware kost is vanavond, merk ik heel erg aan mezelf. Waar ik ook nog wel een beetje mee in mijn maag zit, is toch dat het begrip van rechtsherstel en dat mensen geen voordeel moesten krijgen uit de situatie en dat het een totaal bizar idee is dat je dan als Joods persoon weggevoerd bent, heel dierbaren hebt verloren en dan voordeel uit een situatie kan halen. Dat is bizar. Mijn rechtvaardigheidsgevoel zegt dat wij daar misschien nog wel iets mee moeten. Ik weet alleen niet is dat de verantwoordelijkheid is van de gemeente. Kunnen wij daar iets mee? Dat is nog wel een vraag waar ik mee zit, want het knaagt nog wel wat, moet ik zeggen.

01:40:04

Voorzitter: Dank u wel. Mevrouw Jacobs.

01:40:07

Mevrouw Jacobs-Setz: Dank u wel, voorzitter. De woorden van de burgemeester vond ik wel heel treffend van dat we met elkaar moeten kijken naar niet we hebben het goed gedaan maar hebben we het goede gedaan? Het is ook wel tekenend als je beide onderzoekers hoort dat je de geschiedenis beleefd door de bril van nu en dat je dan ook ziet welke keuze is gemaakt om bij de terugkeer mensen op te vangen, dat je ze juist samen opvangt omdat je dat niet wilt doen, terwijl je nu denkt: hoe bizar kun je tot die keuze komen? Zo zijn er veel meer dingen die het eigenlijk, met de kennis die je elk moment weer tot je kunt nemen, nog gitzwarter maakt dan het al was. Ik ben ook heel blij dat de burgemeester ervoor gekozen heeft om ten aanzien van de casus niet zelf het advies doen of een juridisch advies te geven, maar ook vooral dat we kijken naar een juridisch, ethisch en moreel besef. Ik kijk daar ook met ons als raad naar uit. Ik hoop ook dat wij de diepste wens, zoals hij dat heeft verwoord, om de lege plekken in de synagoge op te vullen, dat wij ook met elkaar kunnen omarmen en dat we dat ook met elkaar kunnen doen. Dank u wel.

01:41:31

Voorzitter: Dank u wel. Nog iemand? Meneer De Haan.

01:41:39

De heer De Haan: Voorzitter, ik kan me natuurlijk aansluiten bij wat mijn voorgangers gezegd hebben. Dank aan iedereen, aan de onderzoekers voor hun bijdrage, ook aan de rest van de bijdragen die zijn geleverd. Zelf zat ik nog te denken. Eén van de punten die Ronny Naftaniel aandraagt is om ook te kijken van hoe kunnen we nou met scholen de geschiedenis zichtbaar houden? Ik ga zelf, en ik weet dat veel scholen dat doen, jaarlijks naar de Folkingestraat, naar de synagoge om dat te bezoeken. Ook met kinderen, echt te laten zien wat er is gebeurd. Altijd heel treffend als je die foto, die ook net in die presentatie zat, laat zien van al die mensen in de Folkingestraat en je kinderen ook kunt vertellen, het is een heftige boodschap, maar veel van deze mensen die je op die foto ziet zijn in de oorlog overleden. Ik denk dat het ook belangrijk is om die geschiedenis te blijven vertellen. Bijvoorbeeld samen met de VVD hebben we toen ook voorgesteld om een soort van lespakket te maken voor het Groningse canon. Die is toen ook aangenomen. Ik denk dat dit ook een heel mooi iets zou zijn wat daar een plek in zou kunnen krijgen. Misschien dat we in samenwerking met de synagoge daar nog meer verder over door kunnen denken. Ook zij hebben natuurlijk hartstikke veel materiaal al. Ik denk ook om die lessen vanuit het verleden

in het heden toe te kunnen passen dat het ook belangrijk is dat we de geschiedenis zo veel mogelijk aan onze jongeren blijven vertellen. Daar zat ik aan te denken.

01:43:23

Voorzitter: Dank u wel. De heer Lo-A-Njoe.

01:43:27

De heer Lo-A-Njoe: Ik sluit me graag aan bij de woorden van mevrouw Sloot. Het voelt als een zware verantwoordelijkheid als rechtsopvolger van de raad destijds. In die zin ben ik ook erg zoekende naar wat is nou het goede om nu te doen als raad? Ik merk ook dat de kritiek die geuit is door de heer Jacobus, maar ook door de heer Naftaniel over het zich niet voldoende herkennen in het boek ten opzichte van het rapport. Er zit toch een duidelijk geluid van niet gekend voelen in. Ik heb toch het gevoel dat we daar iets mee moeten doen. Wellicht is dat suggestie die mijn buurman ook gedaan heeft, om zaken echt nog zichtbaarder te maken. Ik weet dat nog niet, maar ik heb wel het gevoel dat we daar wat in zouden moeten doen. Ik ben ook geneigd, zonder de gevolgen helemaal te kunnen overzien, om de suggesties die de heer Naftaniel doet dat heel serieus dat serieus te overwegen. Ik hoop dat we daar ook misschien ambtelijk advies over kunnen krijgen van wat zijn de consequenties? Zodat het wel kunnen overzien. Ik vind het in ieder geval nu niet voor alle vier punten voldoende te overzien. Dat geldt met name voor de individuele claims. Ik begrijp dat het openstellen van een digitaal archief, als ik het goed heb begrepen, in ieder geval voor de gedane onderzoeken het geval is. Of dat voor het bronmateriaal ook is, dat weet ik niet. Dat lijkt mij een haalbare kaart. Zoals de heer De Haan aangaf, als het gaat over de geschiedenis overdragen aan volgende generaties middels het onderwijs, lijkt ons dat een heel goed idee. Dat zou prima in zo'n dergelijk Groningse canon kunnen wat ons betreft. Ik zou wel graag een vervolg willen aangezien ik nu niet het antwoord heb om het goede te doen. Daar wou ik het even bij laten.

01:45:28

Voorzitter: Dank u wel. Ik wil nog wel zelf iets met u delen. Sorry. Meneer Bushoff.

01:45:47

De heer Bushoff: Heel kort nog, voorzitter, voordat u de vergadering tot een einde brengt. Ik kan mij aansluiten bij de woorden die hier door mijn collega's ook zijn genoemd. Ik kan me ook heel erg goed vinden in de acties die de burgemeester wil ondernemen, namelijk om nog met een advies naar de raad komen van een aantal wijze mensen die zeggen hoe we met de individuele casussen om moeten gaan. Volgens mij is dat heel verstandig. Er is er nog één ding wat mij wel deze hele avond een beetje parten speelt en waar ik nog over na zit te denken, en dat is het punt dat ook door de onderzoekers vanavond weer naar voren gebracht, dat je eigenlijk alles wat toen gebeurde in die tijdsgeest ook een beetje moet bezien of dat die ook op die manier werd bekeken en dat ook werd gezegd dat zowel voor het rechtsherstel maar als ook het herdenken, we toch ook een soort evolutie hebben meegemaakt in hoe we daar nu mee omgaan, dat we dat vlak na de oorlog misschien wel heel anders deden dan dat we dat twintig jaar na de oorlog deden en hoe we dat misschien nu al doen. Een mooi voorbeeld daarvan was inderdaad oud-burgemeester Jacques Wallage, dat hij zelf ook dat heeft doorgemaakt, dat hij anders is naar gaan kijken. Ik zou het goed vinden als we onszelf voor de toekomst in ieder geval de opdracht geven dat wij proberen in ieder geval om als er over 30 jaar wordt teruggekeken naar ons handelen naar aanleiding

van deze onderzoeken, dan wordt gezegd dat zij op dat tijdstip hetzelfde zouden hebben gedaan als dat wij nu hebben gedaan. Laten we onszelf dan het doel stellen dat als mensen over tien, twintig, 30 of 40 jaar terugkijken op hoe wij vandaag hebben gehandeld of in de toekomst handelen naar aanleiding van deze onderzoeken, dat zij dan zeggen: "Ja, zo zouden wij het ook hebben gedaan." Volgens mij sluit dat wel aan bij de woorden van laten we proberen om het goede te hebben gedaan van de burgemeester. Dit is natuurlijk nog een beeldvormende sessie zoals het. Het is een gesprek om wat gedachten op tafel te leggen en dan is dit in ieder geval een van de gedachten en een van de opdrachten waarvan ik dacht: die zou ik nog aan tafel willen leggen om ons zelf mee op pad te sturen voor de komende tijd.

01:48:00

Voorzitter: Dank u wel. Dat sluit mooi aan op wat ik nog naar voren wil brengen. Ik kijk even voor de zekerheid rond of er toch nog iemand op het laatste moment zijn vinger opsteekt. Meneer Ram.

01:48:13

De heer Ram: Dank u wel, voorzitter. Ik heb ook zelf nagedacht over wat nou de rol van de raad is geweest in die tijd en het herstel van het goede, om het zo maar te noemen, hoe je dat nou moet vormgeven. Waar ik nog mee zit, is wat is nou precies de rol van de raad geweest en hoe kunnen wij dat wat er misgegaan is in die tijd met de terugkerende Joden en het ontvreemden van het bezit herstellen in de zin of herkennen of reflecteren naar onze eigen rol toe? Daar heb ik nog geen duidelijk zicht op van misschien is dat ook nog een gesprek die we met elkaar moeten aangaan, dat onze verantwoordelijkheid toen was en wat er toen vanuit de raad mis is gegaan in onze eigen controlerende taak naar het bestuur toe. Ik denk dat daar ook nog wel een verantwoordelijkheid voor ons als raad ligt, om dat goed te onderzoeken. Daarnaast, denk ik, dat is mijn overpeinzing, alles wat er misgegaan is, moet gewoon bij mijn optiek erkent worden. Het wordt nu ook vastgelegd. Dat is met onderzoeken ook gedaan. Het punt van de miskenning die er is geweest en wat er misgegaan, moeten we ruimhartig erkennen dat er ook echt iets misgegaan is. Dat is één van mijn overpeinzing die ik met jullie wilde delen.

01:50:20

Voorzitter: Dank u wel. Wat mij bezighield toen ik het boek las, naast alle vreselijke dilemma's die je leest en vreselijke gebeurtenissen die daarin beschreven worden, was op zeker moment wel de vraag: het goede doen, is dat niet ook een opdracht aan ons? Niet alleen terugkijkend, alsnog het goede doen voor zover we dat zouden kunnen, maar ook een opdracht aan ons als raad en als raadsleden om het goede te doen en de mens centraal te stellen en niet altijd de ordes en de systemen volgen. Dat is mijn persoonlijke bijdrage aan deze discussie. Ik heb daar wel wat haakjes voor gehoord in uw bijdrage. Ook mevrouw Sloot begon over het gevoel: ik ben nog verantwoordelijk voor wat mijn voorgangers hebben gedaan. Lege plekken zouden we meer zichtbaar kunnen maken door meer onderzoek. We moeten onze morele verantwoordelijkheid op een andere manier vormgeven. De vraag naar het rechtsherstel als bizarre manier van denken, moeten we daar niet nog iets mee? Mevrouw Jones had het ook bijvoorbeeld over: is dit niet een leidraad ook voor ons werk als raadslid? Ik heb even een paar dingen eruit gepakt. Er zijn een aantal concrete suggesties gedaan over het digitale archief bijvoorbeeld en over een lespakket. Ik wil graag de

burgemeester de gelegenheid geven, als hij daar behoefte aan heeft tenminste, voor een slotwoord.

01:52:16

Burgemeester: Heel hartelijk dank. Uiteraard ook voor de bijdrage van de heer Naftaniel, Van Blankenstein en Jacobus hier, want dat geeft natuurlijk aan hoe ingewikkeld het is. Je merkt het ook aan de bespreking nu. Mensen zeggen: "Ik moet al die verhalen toch eventjes eerst op me laten inwerken en ergens een plek gaan geven." Er komt natuurlijk een vervolg, er is een aantal suggesties gedaan door de heer Naftaniel waar reactie van onze kant op moet komen. Ik proef uit de commissie dat men daar welwillend tegenover staat, ook wel een paar vragen over heeft, dus dat zullen we in ieder geval van een antwoord moeten voorzien. Er komt, hoop ik, een zwaarwegend advies. Dat is ook een moment om er nog over te praten. We kunnen een aantal van de suggesties die hier is gedaan nog eens wegen en dan naar aanleiding, mede ook van het advies wat er komt, nog eens met elkaar bespreken en dan heeft iedereen ook de gelegenheid gehad om de beide presentaties nog eens een plek gegeven en wellicht nog eens met de fractie te bespreken, nog met anderen. Dan kunnen we, hoop ik, op dat moment ook zeggen van zo zouden we dat dan willen doen. Dat het in ieder geval ook bij dit verhaal helder is dat ons handelen, ook als bestuur, niet alleen een juridische of financiële invalshoek heeft, maar vooral ook een morele en ethische. Op het moment dat dat op drift raakt, zie je wat er kan gebeuren met een gemeentebestuur. Ik denk dat dat van grote toegevoegde waarde is. Ook nog even in de richting van wat is nou de rol van de gemeenteraad geweest? Punt was nou juist dat de gemeenteraad compleet buiten werking wordt gesteld, dus het was ook geen gelegenheid meer voor raadsleden toen om te zeggen: "Ja, maar wacht even. Dit gaat natuurlijk zo allemaal niet. Dit gaan we ook allemaal niet doen. Wat gebeurt hier allemaal?" Men heeft strikt de code van 37 opgevolgd, waar je achteraf van kunt zeggen: "He kun je zo naïef zijn geweest?", maar aan de andere kant, dat was het document wat er toen lag.

01:55:08

Voorzitter: Dank u wel. Dan denk ik dat alles wat we zouden kunnen zeggen voor vanavond gezegd is. We komen hier ongetwijfeld nog, een paar keer denk ik zelfs, verder op terug. Ik wil de aanwezigen heel erg hartelijk bedanken, ook de onderzoekers voor hun bijdrage. Er zitten aantal mensen op de publieke tribune. Zij zitten hier vast niet voor niks, dus misschien is er nog behoefte aan een nagesprekje met raadsleden. Het kan natuurlijk niet. We hoeven niet per se meteen het pand uit. Ik wens u verder een fijne avond.